

DOI: 10.15330/ukrst.20.15-22

УДК 929: 811.161

ДЕРИВАТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ ВАСИЛЯ ГРЕЩУКА

Любов ПЕНА

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
Імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ).
E-mail: oscar.pena@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-7154-4617

Василь Грещук належить до вчених із широким дослідницьким діапазоном. Сфера його наукових інтересів – проблеми історії української літературної мови, семасіології, діалектології, мови художньої літератури, висвітлення внеску видатних особистостей у справу дослідження, оборони й популяризації української мови. Він є автором багатьох ґрунтовних розвідок, присвячених аналізу мовної ситуації в Галичині XVIII–XX ст.

Чільне місце в науковому доробку мовознавця посідають дериватологічні студії. У них автор зосереджує увагу на теоретичних питаннях словотвору, зокрема з'ясовує деякі аспекти словотвірного значення, обґрунтовує важливість словотвірних категорій для моделювання структурно-системної будови словотвору та формування категорійної граматики, проливає світло на поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології. Серед розвідок виокремлюються й такі, у яких В. Грещук підбиває підсумки й окреслює перспективи сучасної дериватології, визначає місце словотвору в сучасній науковій парадигмі, аналізує передумови формування і напрямки майбутнього розвитку семантичної дериватології, наголошує на необхідності функціонально-комунікативної інтерпретації семантичної сфери словотвірних одиниць, на потребі визначення їхніх функцій у формально-семантичній організації мовлення. В. Грещук як послідовик ідей свого наставника професора І. Ковалика, який уперше висловив думку про необхідність врахування в актах деривації ролі не тільки формантів, а й твірної основи (баземи), розвинув його вчення й обґрунтував важливість основи як типологізувального чинника у словотворі. Його праці базуються на засадах основоцентричної дериватології, і власне, починаючи з публікацій В. Грещука, українська наука про словотвір змінила свої орієнтири з формантоцентричності в актах деривації до основоцентризму, усунувши певну «однбокість» у дослідженні. У доробку лінгвіста є напрацювання з діалектного словотворення. В. Грещук активно працює й як редактор та упорядник багатьох видань, що стосуються досліджень у ділянці словотвору: «Актуальні проблеми українського словотвору» (1995, 2002), «Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці» (2007). З майже 30 кандидатських дисертацій, захищених під науковим керівництвом Василя Васильовича, переважна частина присвячена проблемам дериватології.

Ключові слова: словотвір, основоцентрична дериватологія, формантоцентрична дериватологія, словотворчий формант, твірна основа, Василь Грещук.

Постановка проблеми. Науковий доробок доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, натхненника, організатора й довголітнього директора Інституту українознавства при вка-

заному вищому навчальному закладі Василя Васильовича Грещука демонструє широкий спектр його мовознавчих зацікавлень. З-поміж них вирізняються ті, які стосуються лексикології, діалектології, питань розвитку української мови в різні історичні періоди, характеристики мовної ситуації та формування літературної мови і граматичної думки в Галичині протягом XVIII–XX століть, аналізу ролі окремих особистостей у розвої лінгвістичної україністики тощо. Обравши мову справою всього життя, поставивши її в центр своїх наукових студій, професор В. Грещук не є пасивним спостерігачем чи відстороненим констатувальником процесів і явищ, що в ній відбуваються. Як людина з чіткою громадянською позицією у відстоюванні прав української мови на повноцінне функціонування в державі, вважаючи мову потужним засобом національної консолідації, науковець аналізує стан та перспективи рідної мови в Україні, її роль у збереженні самобутності українців за кордоном. Це характеризує автора як активного громадянина-українця, який послідовно, не декларативно, а на концептуальних засадах і на багатому мовному матеріалі неухильно відстоює пріоритети рідної мови, наполегливо доводить її суспільно важливі функції.

Чільне місце в науковій скарбниці вченого посідають насамперед роботи, присвячені проблемам словотвору. Як засвідчує бібліографічний показник [2], кількість праць, які безпосередньо висвітлюють питання дериватології, сягає майже семи десятків, що становить приблизно третину всіх наукових публікацій лінгвіста; крім них є ще роботи, у яких, аналізуючи різноманітні явища інших мовних рівнів, В. Грещук більшою чи меншою мірою торкається словотвору. Тут принагідно зазначимо, що розпочав Василь Васильович свій шлях у науку із захисту кандидатської дисертації на тему «Словотвірна й лексико-семантична структура українських деад'єктивів на *-ість, -ство, -ота, -ина, -изна*» (1979, науковий керівник – проф. І. Ковалик); актуальній лінгвістичній проблемі присвячена і його докторська дисертація «Типологія українського відприкметникового словотвору» (1993, науковий консультант – проф. А. Грищенко).

Мета пропонованої статті – проаналізувати внесок В. Грещука в розвиток сучасної української дериватології.

Виклад основного матеріалу. Як відомий в Україні та за її межами дослідник словотвірного рівня мови В. Грещук багато розвідок присвятив студіям, що стосуються теоретичних питань словотвору. Саме він розвинув учення свого наставника професора Івана Ковалика, який уперше звернув увагу на необхідність зміщення в дослідженні словотвору акценту з дериваційних формантів на твірну основу (базему). Вірний учень і послідовник свого вчителя, В. Грещук обґрунтував доцільність і актуальність саме основоцентричного підходу, не применшуючи при цьому важливості напрацювань формантоцентричного аспекту. Розвиваючи й поглиблюючи ідеї І. Ковалика, В. Грещук переконливо довів, що основоцентричний аспект дослідження словотвору дає змогу поставити й розв'язати низку проблем лексичної деривації, які за інших підходів навіть не могли стати об'єктом лінгвістичного аналізу. Цим пояснюється велика кількість праць, у яких автор висвітлює історію, стан та перспективи основоцентричної дериватології, з'ясовує роль твірної основи як типологізувального чинника

у словотворі, визначає поняття словотвірної парадигми у сучасній дериватології, характеризує словотворчу спроможність прикметників сучасної української мови та порівнює їх із аналогічними в інших мовах, зокрема в польській та російській. Мовознавець стверджує, що «перспективи основоцентричного вивчення словотвору пов'язані з послідовним розширенням дослідження дериваційної поведінки ... твірних слів аж до повного охоплення всієї твірної бази з тим, щоб виявити типологію словотвору, в якій типологізувальним чинником буде твірна основа» [3, 103].

Основоцентрична теорія знайшла своє висвітлення й у монографії «Український відприкметниковий словотвір» [4], що є, без сумніву, помітним явищем в українському мовознавстві. Назване дослідження стало першою спробою вивчення системи деад'єктивних утворень у сучасній українській мові і ґрунтується на врахуванні ролі твірної основи в актах деривації. Як уже зазначалося, не заперечуючи важливості словотвору як поморфемного конструювання дериватів, коли словотворчі морфемні розглядалися як самодостатні конститутивні чинники, не зумовлені ніякими глибинними детермінаціями (формантоцентричний аспект), учений вказав на необхідність зміщення ваги у словотворі зі словотворчих формантів на твірну основу (основоцентричний аспект). На його думку, «послідовне врахування семантичної сумісності твірного і форманта та безпосередньо пов'язаних з нею валентісних характеристик твірного як детермінувальних факторів, що визначають принципову можливість чи неможливість утворення дериватів на базі відповідного твірного, з одного боку, і частоти використання твірного в мовленні та його структурно-семантичної невивідності чи вивідності як супровідних факторів, які регулюють реалізацію закладених системою словотворчих потенцій, з другого боку, дозволить адекватно охарактеризувати дериваційну поведінку різних класів твірних слів, їх словотвірну синтагматику й парадигматику» [4, 12].

Реалізація основоцентричного підходу до словотвору вимагає, на думку дослідника, внесення суттєвих коректив у методику традиційних дериватологічних досліджень і зумовила встановлення відповідної специфічної одиниці класифікації й опису словотвору. Такою одиницею В. Грещук вважає словотвірну парадигму, яка серед усіх інших комплексних одиниць найбільшою мірою відображає специфіку й особливості реалізації в дериватах певної словотвірної семантики різних структурно-семантичних і формально-граматичних груп твірних слів.

Дослідженню лексичної деривації з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник у словотворі присвячена і монографія «Нариси з основоцентричної дериватології», яку професор В. Грещук написав у співавторстві зі своїми учнями, кандидатами філологічних наук, доцентами кафедри української мови Прикарпатського університету Р. Бачкуром, І. Джочкою, Н. Пославською [5]. У першому розділі названої книги висвітлено теоретичні проблеми, зумовлені новим аспектом дослідження – основоцентричним, які за формантоцентричного підходу залишалися поза увагою дериватологів, зокрема: обґрунтування цілей і завдань основоцентричних досліджень словотвору, з'ясування ролі твірної основи як типологізувального чинника у лексичній деривації, встановлення одиниці класи-

фікації й опису словотвору, адекватної аспекту його дослідження, розгляд словотвірних релевантних ознак твірних слів, а також подано огляд напрацювань у ділянці основоцентричної дериватології. Другий розділ присвячений характеристиці іменникового словотвору (назви тварин і рослин як дериваційна база в українській мові та їхня словотворча продуктивність). У третьому розділі описані семантичні типи твірних прикметників та їхня словотворча спроможність. Четвертий розділ охоплює девербативний словотвір на матеріалі дієслів конкретної фізичної дії (із семантикою створення об'єкта та руйнування об'єкта).

Перу В. Грещука як теоретика словотвору належать і такі праці: «Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології» (1985), «Словотвірне значення як один із компонентів смислової сфери мови» (1990), «Деякі теоретичні питання словотвірного значення» (1991), «Словотвір і функціоналізм» (1999), «Семантична дериватологія: передумови формування і перспективи» (2000), «Ще раз про словотвірну категорію» (2003), «Сучасна дериватологія: деякі підсумки і перспективи» (2009), «Словотвір у сучасній науковій парадигмі» (2009) та багато ін.

Аналізуючи здобутки сучасної української дериватології, лінгвіст вказує на те, що «окреслення подальших шляхів розвитку вчення про словотвір пов'язане ... з його інтенсифікацією та екстенсифікацією, тобто, з одного боку, з поглибленням дослідження вже традиційних проблем з урахуванням найновіших досягнень мовознавчої науки і новими емпіричними знаннями, а з іншого боку, з розширенням аспектів вивчення словотвору, формуванням нових поглядів на відомі проблеми, залученням даних суміжних галузей знань про мову» [3, 15]. Словотвір, завершивши етап свого становлення, виділившись в окрему лінгводисципліну зі своїм специфічним об'єктом вивчення, своєю проблематикою та характерним поняттєвим і термінологічним апаратом, а також сукупністю спеціальних прийомів і методик дослідження словотворчих процесів і їх наслідків, на сучасному, якісно вищому витку розвитку в загальній парадигмі наукових знань утверджується як об'єкт інтердисциплінарного дослідження, результати вивчення якого однаковою мірою важливі як для власне лінгвістики, так і суміжних із нею наукових галузей знань, пов'язаних із людиною – психології, логіки, гносеології, культурології, герменевтики тощо [3, 28].

Увагу проникливого знавця і вдумливого дослідника рідної мови привертають проблеми зв'язку словотвірних мотиваційних відношень та полісемії похідних слів. Він доходить переконливої висновку, що словотвір є одним із важливих чинників формування й розвитку лексичної полісемії. Дериваційні процеси, які спричиняють розвиток багатозначності в похідному слові, неоднорідні, що пов'язано, з одного боку, з неоднорідністю природи словотворчих актів, специфікою словотвірних мотивацій у різнотипних словотворчих процесах, а з іншого боку, – з характером лексичної семантики похідного слова, ідіоматичністю чи неідіоматичністю її, яка детермінує відкритість чи закритість лексико-семантичних структур похідних [3, 68].

Цікавими є розвідки вченого, у яких розглядається лексикалізація словотворчих афіксів у мовленнєвому потоці. Такі явища, за спостереженнями

дослідника, спорадично відзначені в мові української класики XIX ст., однак помітної активізації набувають у другій половині XX ст. Передумовою лексикалізації дериваційних формантів В. Грещук вважає неінваріантність та неідіоматичність їхньої семантики. Усамостійнення словотворчих морфем і функціонування їх у ролі повнозначних слів, як і цілком протилежні процеси формування дериваційних формантів із окремих слів, або «морфемізація» лексем, засвідчують тісний взаємозв'язок між лексичними й дериваційними одиницями, взаємодію різних рівнів мови [3, 78]. Спостереження й узагальнення з цієї проблематики вміщені в таких публікаціях: «Лексикалізація словотворчих афіксів» (1999), «Виокремлення і лексикалізація словотворчих формантів як текстотворчий засіб» (2006), «Текстоорієнтована актуалізація дериваційних морфем» (2017) та ін.

Як вірний учень і послідовник ідей професора І. Ковалика В. Грещук низку публікацій присвячує видатному дериватологові, де подає скрупульозний аналіз словотвірної концепції відомого мовознавця, праці якого значною мірою й спричинилися до виділення словотвору в окрему галузь лінгвістичних знань. До них належать: «Іван Ковалик і розвиток сучасної української дериватології» (1995), «Іван Ковалик як дериватолог» (2003), «Дериватологічна концепція Івана Ковалика» (2007), «Учений. Педагог. Людина (до 100-річчя від дня народження професора Івана Ковалика)» (2007), «Непересічна особистість (до 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковалика)» (2008), «Концепція порівняльного дослідження словотвору слов'янських мов проф. Івана Ковалика» (2017) та ін.

Виокремлюються в доробку вченого і праці, присвячені аналізу структури й семантики відприкметникових та віддієслівних похідних з погляду як синхронії, так і діахронії. Вважаючи невідкладним завданням сучасної української історичної дериватології виявлення закономірностей формування й розвитку словотвірної системи мови, що вимагає попередніх ґрунтовних досліджень еволюції окремих словотвірних категорій, розрядів, типів, В. Грещук досліджує історію словотвору деяких продуктивних, малопродуктивних і непродуктивних словотвірних типів, порівнює їх із російською мовою. Назвемо деякі праці, що стосуються вказаної проблематики: «Історія словотвору українських відприкметникових іменників на *-ство, -ота, -ина, -изна* в порівнянні з російськими» (1979), «Історичний розвиток словотвірної структури українських іменників на *-ість (-ость)*» (1981), «Семантичні зв'язки між іменниками на *-ість* і їх твірними словами в сучасній українській мові» (1983), «Спільнокореневі девербативи на *-ба, -ння* в сучасній українській мові» (1983) та ін.

Є в доробку В. Грещука розвідки з діалектного словотвору, зокрема «Словотвірна парадигма як типологічна одиниця діалектного словотвору» (1990), «Похідні іменники в словнику «Гуцульська діалектна лексика в українській художній мові» (2009), «Культура традиційного гірського пастухування в українському діалектному словотворенні» (2010) та ін. Дослідивши гуцульську лексику традиційного гірського пастухування, учений дійшов висновку, що діалектний словотвір у різних своїх виявах заховує, зберігає й оприявлює важливу інформацію. Феномен словотвірної мотивованості діалектних лексем, прозора внутрішня форма, як і дерив-

ваційна спроможність багатьох твірних, їхня властивість фіксувати процеси формування явищ культури і ставати їхніми мовними маркерами та дискретно репрезентувати компоненти концептів культури гірського пас-тухування – усе це, підсумовує науковець, є беззаперечним свідченням того, що діалектний словотвір відіграє важливу роль у відображенні культури народу та в її осягненні [1, 380].

Відомий В. Грещук і як редактор-упорядник багатьох збірників, що містять напрацювання в ділянці дериватології. Серед них «Актуальні проблеми українського словотвору» (1995, 2002), «Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці» (2007). Василь Васильович як науковий керівник виплекав чималу плеяду словотворців: із майже 30-ти кандидатських дисертацій, захищених під його керівництвом, переважна частина присвячена проблемам дериватології.

Яскраву авторську індивідуальність ученого В. Грещука засвідчують не тільки актуальність, новизна та глибина його студій з української дериватології, достовірність узагальнень та отриманих результатів; її підкреслюють висока майстерність у володінні науковим стилем, уміння зацікавити читача предметом аналізу, аргументованість і переконливість викладу. Особливо імponує те, що Василь Васильович за всякої нагоди намагається «українізувати» термінологію сучасного мовознавства, у тому числі й дериватології, обґрунтовано пропонуючи, де це можливо й доречно, власне українські відповідники до запозичених термінів і таким чином зберігаючи національне «обличчя» нашої науки, оберігаючи її від засилля іншомовних, не завжди доречних лексем. Його чітка позиція збігається з думкою іншого українського мовознавця В.Самійленка, який переконливо стверджує: «У питанні про те, якою мірою чужомовні слова можуть увиходити в українську мову, можна прийняти такий принцип: не цуратися їх, але й не бгати їх у нашу мову без потреби». Саме Василь Васильович свого часу запропонував і послідовно використовує у власних працях замість запозиченого *потенціал (словотворчий)* питоме українське слово *спроможність (словотворча)*, термінологізувавши його. Йому належать і інші, на наш погляд, досить вдалі новотвори, які він активно застосовує у своїх наукових текстах: *усамостійнення, основоорієнтований, формантоорієнтований*. Проілюструємо їх уживання: *Усамостійнення вчення про словотвір з усією очевидністю актуалізувало питання про його рівневий статус* [3, 9]; *Формантоорієнтованою системотворчою одиницею у словотворі став словотвірний тип* [3, 13] тощо. Його погляди суголосні з думками інших сучасних науковців, які дбайливо ставляться до мови: «важливо захистити її (мову. – Л.П.) від шлаку непотрібних запозичень, сприяти її творчому саморозвиткові з питомих джерел, розвивати в ній здатність легко й точно передавати нові науково-технічні здобутки. Саме від цього залежать її життєздатність і конкурентоспроможність» [7, 31].

У книжці «Як народжується слово» Н. Клименко свого часу написала: «Словотворення надзвичайно щедре. Воно віддає все, що є в його розпорядженні, мовцям. Потрібно лише вміло користуватися його багатствами... Від нас вимагається одне: старанно й допитливо вивчати його правила і закони. Знаючи їх, ми зможемо зробити нашу мову багатшою,

краще зрозуміти майстрів слова, розпізнавши в їхніх текстах новотвори й оцінивши силу їхнього словотворчого арсеналу» [6, 285]. В. Грещук якраз і є одним із тих науковців, хто заглиблюється в багатючі мовні пласти й нестримну мовленнєву стихію, намагається встановити певні тенденції їхнього функціонування й використання в розрізі словотворення, репрезентувати нове бачення завдань учення про словотвір на сучасному етапі, спонукає до оновлення прийомів аналізу конкретного матеріалу, до напрацювання методик, відповідних новим підходам.

Висновки. Полівекторність і різноаспектність дериватологічних студій В. Грещука дають нам змогу стверджувати про його вагомий внесок у дослідження багатопланових явищ словотвірного рівня. Своїми численними працями він розвинув ідеї І. Ковалика, заклав підвалини й обґрунтував засади основоцентричного словотвору української мови, ставши його теоретиком. Глибина занурення в лінгвістичні проблеми, залучення до аналізу багатого емпіричного матеріалу, що уможливорює достовірність отриманих результатів, урахування напрацювань своїх попередників та сучасників (як українських, так і зарубіжних мовознавців та фахівців інших галузей науки), виваженість, аргументованість і переконливість узагальнень та висновків, добірний науковий стиль – ось деякі риси В. Грещука-дериватолога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відображення історії та культури народу в словотворенні : Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 472 с.
2. Грещук Василь Васильович : бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2019. 64 с. + іл.
3. Грещук В. В. Студії з українського мовознавства : Вибрані праці. Івано-Франківськ, 2009. 520 с.
4. Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ : Видавництво «Плай» Прикарпатського університету ім. В. Стефаніка, 1995. 208 с.
5. Грещук В. В., Бачкур Р. О., Джочка І. Ф., Пославська Н. М. Нариси з основоцентричної дериватології. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. 348 с.
6. Клименко Н. Ф. Як народжується слово. Київ, 1991. 287 с.
7. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова*. 2007. № 4. С. 16–32.

REFERENCES

1. Reflection of the history and culture of the people in word formation: Reports of the 12th International Scientific Conference of the Slavic Word Commission of the International Committee of Slavs. Kyiv: Dmitry Burago Publishing House, 2010. 472 p. [in Ukrainian].
2. Greshchuk Vasyl Vasyliovych: bibliographic index (to the 70th anniversary). Ivano-Frankivsk: City of NV, 2019. 64 p. + illustrations [in Ukrainian].
3. Greshchuk, V. V. (2009). Studies in Ukrainian Linguistics: Selected Works. Ivano-Frankivsk. 520 p. [in Ukrainian].
4. Greshchuk, V. V. (1995). Ukrainian adjective word creation. Ivano-Frankivsk: Play Publishing House of StefanykPrecarpathian University. 208 p. [in Ukrainian].

5. Greshchuk, V. V., Bachkur, R.O., Dzhocka, I.F., Poslavska, N.M. (2007). Essays on basic-centric derivatology. Ivano-Frankivsk: City of NV. 348 p. [in Ukrainian].
6. Klymenko, N. F. (1991). How the word is born. Kyiv. 287 p. [in Ukrainian].
7. Selihej, P. (2007). What should we do with borrowing? *Ukrainian language*. № 4. P. 16–32 [in Ukrainian].

DERIVATOLOGY STUDIOS OF VASYL GRESHCHUK

Liubov PENA

*Candidate of Philology, Associate Professor
of the Department of the Ukrainian Language
of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ukraine, Ivano-Frankivsk).
E-mail: oscar.pena@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-7154-4617*

Vasyl Greshchuk is a scientist with a wide research range. His research interests include the problems of the history of the Ukrainian literary language, semasiology, dialectology, the language of fiction, and clarification of the contribution of prominent personalities to the study, defense and popularization of the Ukrainian language. He is the author of many thorough explorations on the analysis of the linguistic situation in Galicia in the eighteenth and twentieth centuries.

The leading place in the scientific work of the linguist occupy derivatology studios. In them the author focuses on theoretical issues of word formation, in particular, clarifies some aspects of word-forming meaning, substantiates the importance of word-forming categories for modeling the structural-system structure of word-formation and forming categorical grammar, sheds light on the notion of word-forming paradigm in modern derivatology. Among the researches are those in which V. Greshchuk summarizes and outlines the perspectives of modern derivatology, determines the place of word formation in the modern scientific paradigm, analyzes the prerequisites for the formation and directions of future development of semantic derivatology, emphasizes the need for functional and functional the need to define their functions in the formal-semantic organization of speech. V. Greshchuk, as a follower of the ideas of his mentor Professor I. Kovalyk, who first expressed the need to consider the role of not only formants but also of the basis in the acts of derivation, developed his teaching and substantiated the importance of the basis as a typologic factor. His works are based on the foundations of basic-centric derivatology, and in fact, starting with V. Greshchuk's publications, the Ukrainian word-formation science has changed its orientations from formantocentricity in acts of derivation to basic-centricity, eliminating some «one-sidedness» in the study. In the work of a linguist there is experience in dialect word formation. V. Greshchuk also actively works as an editor and editor of many publications related to research in the field of word formation: «Actual problems of Ukrainian word formation» (1995, 2002), «Ivan Kovalik. The doctrine of word formation. Selected Works» (2007). Of the nearly 30 PhD theses defended under the scientific guidance of Vasyl, the vast majority are devoted to the problems of derivatology.

Key words: *word formation, basic-centric derivatology, formantocentric derivatology, word-forming formant, generic basis, Vasyl Greshchuk.*

Стаття подано до редколегії 22.10.2019.